

Szelényi Iván

VÁLASZ

a Szocialista vállalkozók című könyvem kritikáinak

Nagy megtiszteltetés, hogy a magyar szociológia oly kiváló képviselői, mint *Juhász Pál*, *Lengyel György*, *Hankiss Elemér*, *Kovách Imre* kitüntettek azzal, hogy a *Szocialista vállalkozók*, magyarul még meg nem jelent könyvem vitára érdemesnek tartották s róla véleményüket kifejtették.

Könyvemet mindannyian érdemén felül dicsérték, kritikájuk nemcsak indokolt, hanem további munkám szempontjából is megtermékenyítő. Ennek ellenére a kritikai megjegyzésekre válaszolnom kell, erre „szerzői” nivoltom kötelez.

Mielőtt „védelmére” kelnék, ismételten szeretném hangsúlyozni, hogy ez a mű kollektív produkció. Ugyan a könyv minden egyes mondatát én írtam, az elméleti fejtegetések és a néprajzi adatok jórészt *Juhász Pál* és *Magyar Bálint* úttörő munkásságára támaszkodnak. Statisztikai elemzéseim a *Manchin Róbert*től kapott adatokat, az általa épített és *Bill Martin* által pontosított regressziós modelleket hasznosítják. A könyv hibáiért én vagyok felelős, de ha vannak akár elméleti, akár módszertani erényei, úgy azokért a dicséret legalább annyira illeti szerzőtársaimat, mint engem.

Ha jól értem, könyvemet három vonatkozásban érte kritika: több előadó kifogásolta azt, ahogy a „polgárosodás” fogalmát használtam (főként *Juhász Pál* és *Lengyel György* megjegyzéseire utalnék): egyesek kétségbe vonták a „történeti kontinuitással” kapcsolatos álláspontomat (e vonatkozásban leginkább *Kovách Imre* kritikai észrevételeit találtam gondolatébresztőnek), végül voltak, akik úgy ítélték, túlhangsúlyozom a „kispolgárság” szerepét az elmúlt évek-évtizedek társadalmi változásaiban (itt főként *Hankiss Elemér* fontos, a nagypolgári fejlődést kiemelő elemzésére gondolok). Az alábbiakban e három kérdéskörrel kapcsolatban szeretném ismételten kifejteni a véleményemet. Végül néhány szót ejtenék a vita során *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvemről tett megjegyzésekről, különösképpen pedig *Bíró Dávid* kritikai észrevételeiről.

A polgárosodás fogalma, polgárosodás Magyarországon

Sajnálom, hogy olvasóim ítélete szerint a könyvben nem sikerült a „polgárság” és a „polgárosodás” fogalmát, illetve a magyar, az államszocialista avagy a posztkommunista társadalom leírásához használható fogalmakat kellőképpen tisztáznom. Mentésemre szolgáljon, hogy megtettem, ami tőlem tellett. Remélem, a jövőben mások nálam sikeresebbek lesznek.

Szeretnék azonban érdemben foglalkozni e látszólag terminológiai problémákkal. Az a kérdés ugyanis, hogy ki a polgár, melyek a hazai polgárosodás jelei, reményei és buktatói, nem kizárólag a tudományos pedantéria szempontjából lényeges, hanem a társadalomelméletnek és a politikának is a legfontosabb időszzerű kérdései közé tartozik.

Könyvem egyik fő célja volt, hogy kidolgozzam a „polgárság” értékmentes, nem politikai célokat, hanem a társadalomelemzést szolgáló fogalmát. Úgy vélem, hogy az 1970-es évek végén oly népszerűvé vált „civil társadalom” fogalma analitikusan pontatlan, ideologikus eszme, s nem véletlenül használtatik. Az 1980-as évek elején Magyarországon váratlan népszerűsége szert tevő „polgárosodás” pedig „maszatos”, a megjelölendő jelenséget inkább elfedő, mintsem kritikailag megvilágító fogalomként. Arra törekedtem, hogy megszabaduljak a „civil társadalom” fogalmától, s a polgárság empirikusan pontos, operacionalizálható koncepcióját dolgozzam ki.

Mi zavart a „civil társadalom” fogalmában? A legeggyűbb ellenvetéssel kezdeném. Nem egészen értettem, miért nem beszélünk magyarul, miért kell „civilnek” neveznünk a társadalmat, miért nem mondhatjuk róla, hogy „polgári”. Úgy gondoltam, hogy e fogalmi csúsztatás nem ártatlan, mögötte politikai-ideológiai programot véltem felfedezni. A „civil” azért tetszik jobban, mint a „polgári” a fogalmat használóknak, mert megengedi (a hetvenes évek végéről, a nyolcvanas évek elejéről beszélünk) azt a feltételezést, hogy elképzelhető demokratikus társadalom tulajdonos polgárság nélkül, mely „civil” ugyan, de nem „polgári”, még „csúnyább” szóval: nem „burzsoá”.

E gyanakvásom elmélettörténetileg nem indokolatlan. A „civil társadalom” (civil society) a 18. századi politikai filozófia kedvenc fogalma volt, gyakran szerepel Hobbes és Locke, valamint Rousseau és Montesquieu írásaiban. Ez a filozófiai hagyomány a rendi társadalom tradicionalizmusával szemben a társadalmi szerződésen alapuló, racionális, a jogegyenlőség elvét hirdető „civil társadalmat” tekintette politikai céljának. A tradíciók által előírt kööttségekkel szemben a jogilag elvileg egyenlő felek szabad „társadalmi szerződése”, a rendi tagozódással szemben a „civil társadalom” individuális szabadsága volt e filozófiai hagyomány társadalomkritikájának kiindulópontja.

Manapság illetlenség Hegelre és Karl Marxra hivatkozni, most mégis ezt teszem. Hegel (a *Jogfilozófiában*) nemcsak lefordította tisztes német nyelvre a „civil society” fogalmát, vagyis *Zivilgesellschaft* helyett *bürgerliche Gesellschaft*-ról írt, hanem levonta e fordításból és a 19. század elejének megváltozott társadalmi viszonyaiból fakadó szociológiai következtetéseket is. Hegel szerint a „civil társadalom” polgári társadalom, amely a rendi társadalomhoz képest ugyan valóban fontos lépést jelentett a polgári szabadságjogok biztosításában, de belsőleg távolról sem tagolatlan, hanem éppenséggel új módon, tulajdonosokra és tulajdon nélküliekre, osztályokra tagozódik. A *Szocialista vállalkozók* fontos mondandója, hogy bár az államszocialista, rendi társadalom kritikájaként használható a „civil társadalom” fogalma, és indokolt „társadalomnak” és „hatalomnak” a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején a lengyel irodalomban oly divatos szembeállítás, e fogalomrendszer a posztkommunista átmenet idején a polgárság kialakulásával egy csapásra apologetikussá válik, mert elfedi a kialakuló új uralmi rend kibontakozó, új osztálykonfliktusait. Bár több kritikusom nagylelkűen megnyugtattott: nem veti szememre, hogy 1988-ban nem láttam előre 1989 eseményeit (a történeti pontosság kedvéért hadd jegyezzem ide: adataim 1982–83-ból származ-

tak és a szöveget 1986 januárjában véglegesítettem), én makacsul azt állítom, hogy könyvem éppenséggel az 1989–90-ben kibontakozó új, most már osztályjellegű, polgárok és proletárok, tulajdonos polgárok és értelmiségiek közötti társadalmi konfliktusok természetére kívánta felkészíteni olvasóit.

Ezért is tettem a magyar „polgár” szót az angol olvasók számára talán nem túl szórakoztató filológiai elemzés tárgyává. Azzal érveltem, hogy mind a magyar „polgár”, mind a német „Bürger” kifejezés kétértelmű, se franciára, se angolra (vagyis a „polgárosítabb” társadalmak nyelveire) nem lefordítható. A manapság oly népszerűtlen, de oly kiváló 19. századi szerző, Karl Marx a zsidókérdésről szóló klasszikus esszéjében szellemesen és nagy megvilágító erővel mutatott rá arra, hogy a „Bürger” (s ez áll pontosan a magyar „polgár” szóra is) franciául két fogalmat takar: a „bourgeois”-t (a tulajdonosi polgárt) és a „citoyen”-t (az állampolgárt). Marx – Hegel és Rousseau „civil társadalom”-kritikáját továbbfejlesztve – már arra is rámutatott, hogy a polgári társadalom (*bürgerliche Gesellschaft*) nem egyszerűen osztályokra tagolt társadalom, hanem a „citoyen”-jelenség és a hozzá kapcsolódó polgárjogi demokratikus intézmények elképzelhetetlenek burzsoázia, tulajdonos polgárság nélkül. Marx ebből azt a *politikai* következtetést vonta le, hogy a tulajdonos polgárság felszámolásával együtt meg kell szüntetni a „citoyen” jelenségét és a „polgári demokratikus” intézményrendszert is.

A *Szocialista vállalkozók* című könyvben Marx elemzésével egyetérték, de politikai következtetéseit radikálisan elutasítom. Mint a számszavak *Beszélő*nek adott interjúmban, 1988-ban elmondtam: a tulajdonos polgárság nélküli demokrácia fából vaskarika, aki a burzsoázia nélküli civil társadalmat tűzi ki céljául, az a kör négyeszőgésítésére vállalkozik. Marxnak abban igaza van, hogy nincs *citoyen bourgeois* nélkül, az a javaslata azonban, hogy a burzsoáziától megszabadulandó, mondjunk le a polgári demokratikus intézményekről is, történetileg is igen rossz ötletnek bizonyult (ezt a kommunista eszmét, az „izolált burzsoá egyénnek” a „kollektivist emberiséggel” való felcserélését soha életemben egy pillanatra nem fogadtam el, sohasem találtam vonzónak).

A *Szocialista vállalkozók* polgárnak nevezi azt a személyes tulajdonnal rendelkező vállalkozót, aki saját tőkéjét kockáztatva piacokon próbál szerencsét. Elismerem, a fogalom kicsit unalmaska s kevésbé lelkesítő, hiányzik belőle a *citoyen*-polgár állampolgári, lélekemesítő, közösségi elkötelezettsége, vagy a nem tulajdonos, menedzser-vállalkozó *yuppie* világfisége. Mégsem haszontalan e fogalom, s nemcsak azért nem, mert jól operacionalizálható (a „citoyenség” „mérése” már valamivel bonyolultabb feladat), hanem mert felhívja figyelmünket egy lényeges társadalomelméleti és politikai problémára is.

Ezzel kapcsolatban hadd térjek vissza a Juhász Pali barátommal és Magyar Bálinttal 1985 nyarán Madisonban hónapokon keresztül folytatott vitáinkra. 1985-ben Pali egy szemesztert töltött velem a wisconsini egyetemen, számomra felejthetetlen hónapokat, melyek során sokat tanultam tőle a magyar társadalomról és a szociológia elméletéről. Vitánk során próbáltam pontosítani a „polgár” fogalmát, s valóban, Pali már akkor mérsékelt lelkesedést mutatott az én leegyszerűsítő, unalmaska polgárságfogalmam iránt. Akkoriban Pali még igencsak sok szimpátiát mutatott a Bibó-féle harmadik út eszméje iránt (akkoriban még én voltam, aki egy kicsit több – bár nem túl sok – lelkesedést mutatott a kapitalizmus iránt, azóta e kérdésben helycserés tá-

madást hajtottunk végre, belőlem lett „harmadikutas”, Pali vállalta fel a 19. századi liberalizmus társadalomfilozófiai premisszáit), de Bibóhoz hasonlóan Pali polgárosodáson inkább „állampolgárosodást” s nem „kispolgárosodást” akart érteni. Ismételten felhívta a figyelmem arra, hogy a tollasodó kisvállalkozók hajlamosak „cívís”, állampolgári erényeket is mutatni, sokat emlegetett egy sikeres kiskereskedő hölgyet, aki újjgazdagságából rögvest kultúrátámogató alapítványt hozott létre.

Juhász Pali értékei akkor is tetszetek, most is tetszenek. Én azonban analitikusan és történelmileg élesebb különbséget húztam és húzok mindmáig tulajdonos polgárság és „állampolgárság” között. Hadd fogalmazzak egészen világosan és provokatívan. Meggyőződésem, hogy *a nemzeti tulajdonos polgárság az állampolgári tudatnak, a demokratikus intézményrendszernek szükséges, bár nem elégséges feltétele*. Ebből a megállapításból több dolog következik: 1. Történeti ismereteim szerint a tulajdonos polgárságnak, a magántőke felhalmozásának *időben meg kell előznie* a tartós önreprodukcóra képes demokratikus intézményrendszer kiépülését. Nem lehet demokráciával kezdeni s liberális kapitalizmussal folytatni. Először kell a liberális kapitalizmus (itt a liberalizmus csupán annyit jelent, hogy az állam „liberális”, vagyis szabadjára engedi a magánvállalkozást), s csak annak megszilárdultával válik működőképessé a demokrácia, a népfelség elvén és általános választójogon alapuló, a többségi akaratot pluralista parlamenti úton kifejező politikai rendszer; 2. A tulajdonos polgárság a demokratikus társadalomnak ugyan szükséges, *de nem elégséges feltétele*. A kapitalista társadalomnak legtöbbször nem demokratikus, hanem tekintélyelvű. Ha a kapitalizmus történetét 24 órának tekintjük, akkor az első 18 órában nem biztosított általános választójogot, pluralista demokráciát. Remélem, hogy Közép-Európában ez a folyamat kicsit gyorsabb lesz, de történeti szociológusként a túlzó optimistákat intennem kell: a kommunista totalitarizmusból az igazi demokráciába való váltás nem ígérkezik könnyű vagy gyors folyamatnak, könnyen lehet, hogy e két politikai rendszer közé korszakos, tekintélyelvű politikai szisztéma furakodik majd; 3. Ahhoz, hogy a tulajdonos polgári osztály szerveződése egybeessen a valóban demokratikus intézmények kiépülésével, történeti tapasztalataink szerint *nemzeti burzsoáziára* van szükség. Egyetlen olyan demokratikus társadalomról sem tudok az emberiség történetében, mely képes lett volna demokratikus átalakulásra nemzeti burzsoázia nélkül. Amikor a nemzeti polgárság fejlődését a nemzetközi tőke és a nemzeti feudális vagy bürokratikus rend összefonódása megakadályozta, az eredmény minden esetben függő kapitalizmus és tekintélyelvű, diktatórikus politikai rend volt.

Így, bár osztom Pali lelkesedését a közösségek iránt, a felelősséggel viselkedő polgárért, s magam is fanyalogva nézem a mohó újjgazdagokat, szívemmel szemben az eszem azt diktálja: a közeli jövő fő feladata az egész közép-európai térségben a tulajdonos polgárság értelmében vett polgárosodás. S mivel ezt helyettünk sem a japánok, sem a németek, sem az amerikaiak nem tudják megtenni, e polgárosodásnak – legalábbis kezdetben – igencsak magyar „kispolgárosodásnak” kell lennie.

A történeti változás és folyamatosság kérdése

Válaszomat a magnótekekercsről átírt s a szerzők által még nem javított szöveg alapján kell írnom. Ez az átírat szükségképpen pontatlan s nem túl világos, de ha jól értem, Kovách Imre történetszociológiai szempontból bírálja könyvemet: egyrészt azt állítja, hogy az a tisztán redisztributív rendszer, mellyel az államszocializmust próbálom leírni, soha nem létezett, ezért értelemszerűen túldramatizálom a redisztributív, rendi társadalomtól az 1949 előtti útra való „visszatérést” is.

Bizonyos értelemben Imrének nyilván igaza van. „Tiszta típusok” vagy „ideáltípusok” a valóságban soha nem léteztek, ezek a képzetek a szociológus „laboratóriumi” munkájának termékei, melyek okkal bosszantják az olyan, a társadalomtörténetben jártasabb s empirikus pedantériára hajlamosabb kutatókat, mint Kovách Imre.

Hadd mentegessem azonban magamat azzal, hogy ideáltípusalkotó hajlammal nem vagyok rossz társaságban, a módszert tanítómesteremtől, Max Webertől sajátítottam el. S ha az ideáltípusalkotás szükségképpen magában rejti a „túlrajzolás” veszélyét, haszna is van: segít az elméleti kérdéseket élesebben felvetni, s ezért időnként mi, ideáltípusalkotó szociológusok pontosabban „problematizáljuk” a történeti jelenségeket, mint a részletek iránt néha túl érzékeny s az elméleti általánosításokkal szemben túl óvatos társadalomtörténészek. De beszéljünk a lényegről, amiről érdemes a szociológusnak beszámolnia: Volt-e (van-e) redisztributív gazdaság Magyarországon, volt-e rendi, államszocialista társadalmi struktúra, van-e dráma a polgárosodás megszakításával és újraindulásával kapcsolatban?

Úgy gondolom, egész eddigi munkásságom legfontosabb teljesítménye az államszocializmusnak redisztributív gazdasági rendszerként való leírása, illetve az államszocializmus ilyen új politikai gazdaságtanának a társadalmi struktúraelemzéssel való összekapcsolása. Amikor 1971–74 közötti írásaiban a redisztributív integráció Polányi-féle fogalmát, amit ő eredetileg az archaikus gazdaságok leírására dolgozott ki, az államszocializmus politikonómiai elemzésére alkalmaztam, akkor az államszocializmus olyan institucionalista elméletének a körvonalait alkottam meg, melyben a szociológiai elemzések, a társadalmi struktúra elmélete közvetlenül illeszkedhetett a közép-európai gazdaság legjobb elemzéseivel, főként Kornai Jánosnak *A hiány* című, nagyszerű művében a puha és a kemény költségvetési korlát között tett megkülönböztetéséhez, illetve Kornai későbbi különbségtételéhez a piaci és a bürokratikus koordináció között. A társadalmi struktúra kritikai elmélete tehát szociológiai ikerestvére volt a szocializmus „hlánygazdaságként” való közzgazdasági bírálatának.

Kováchnak persze igaza van: sem a magyar, sem a szovjet gazdaság nem volt kizárólag redisztributívan integrált (vagy Kornai kifejezésével: „bürokratikus koordinált”), de őszintén szólva ez közhelyszerű, a banalitást súroló kritika. Létezett-e valaha kizárólag piacilag integrált, tisztán kapitalista gazdaság? Természetesen éppoly kevéssé, mint tisztán redisztributív gazdaság. A lényeg az, hogy az államszocializmusnak redisztributív gazdaságként történő kritikai elemzése feltárta azokat a sajátos, a kapitalizmuséitól gyökeresen különböző ellentmondásokat, melyek éppenséggel e társadalmak szocialista jellegéből s nem pusztán gazdasági elmaradottságából következtek. Az ötvenes, illetve a hatvanas években a magyar vagy a szovjet gazdaság legalább annyira

megközelítette a redisztributív gazdaság ideáltípusát, mint mondjuk az angol gazdaság a 19. század közepén-végén a tiszta piacgazdaságét.

De hadd legyenek még konkrétabb: a hazai polgárosodást igenis drámaian szakította meg 1949 körül a váltás a piacgazdaságról a redisztributív gazdaságra. A kommunizmus a legmaradandóbb kárt a magyar társadalomfejlődés szempontjából éppen azzal okozta, hogy szétzúzta a lassan izmosodó hazai polgárságot. A kommunizmusban a legkárosabb kontraszelekció nem is az volt, hogy nem a legjobb értelmiségiek jutottak a vezető pozíciókba. (Ez viszonylagos volt: a kommunizmus különböző korszakaiban kiváló értelmiségiek töltöttek be fontos pozíciókat, még ha idővel e pozícióktól meg kellett is válniuk. Lukács Györgyből a kommunizmus csinált egyetemi tanárt, Déry Tibor egy ideig a kommunizmus ünnepezt írója volt, Németh Lászlót vagy Illyés Gyulát igencsak megbecsülte a Kádár-rendszer és az aczéli kultúrpolitika stb.) A katasztrofális és hosszabb távon a legnehezebben korrigálható kontraszelekció a vállalkozásra hajlamos magyar polgárságot minősítette „kulákká” és osztályidegenné, a parasztpolgárok tíz-és százazeit internálták, gyermekeiket proletarizálták, a tulajdonos polgárságnak vagy megtörték a gerincét, proletársorba kényszerítették vagy emigrációba szorították. Ez az oka annak, hogy a kommunizmus negyven esztendeje után a magyar társadalomnak van vezetésre alkalmas értelmisége, van kiből köztársasági elnököt, miniszterelnököt, külügyminisztert, pénzügyminisztert választani, de valószínűleg sok évtizedre lesz még szükség tulajdonos polgárságunk újraépítéséhez.

Könyvemet védendő, hadd hangsúlyozzam: igenis van dráma, amiről be kell számolnia az elmúlt negyven esztendő szociológus krónikásának, s könyvem ehhez a folyamathoz kíván hozzájárulni.

A polgárosodási folyamat megszakításánál nem kevésbé érdekes a polgárosodási pályára való visszatérés jelensége. Mindent egybevetve, ma úgy gondolom, hogy a *Szocialista vállalkozók* legérdekesebb s – gondolom – legmaradandóbb gondolata éppenséggel ennek a hangsúlyozása, annak a felismerése 1982-es adatok alapján már 1985–86 fordulóján, hogy a közép-európai társadalmak visszatérőben vannak arra a pályára, melyen 1945–1949 között mozogtak (s mely sok vonatkozásban nem különbözött élesen attól, amelyet a századfordulón vagy a két világháború között követtek). 1985–86-ban erről régióinkban még aránylag kevés szociológus beszélt.

Az elmúlt év leglélegzetelállítóbb fejleménye éppenséggel az, hogy micsoda erővel tér vissza a térség egésze a kommunizmus előtti politikai-társadalmi struktúrához. Az utóbbi hetek (e választ 1990 májusának első napjaiban írom) leglátványosabb eseménysorozata persze a parlamenti választás volt, melyen a „középjobb”, nemzeti, keresztény pártok a szavazatok 59%-át kapták. Hadd jegyezzek le itt néhány adatot: az 1945. november 4-i választásokon az akkori középjobbot képviselő Kétszázpárt a szavazatok 57%-át kapta; 1938. május 28–29-én az akkori középjobb párt, a Magyar Élet Pártja a szavazatok 70%-át; 1906 április-májusában a nemzeti-keresztény kurzust képviselő Függetlenségi Párt pedig e szavazatok 62%-át kapta.

Az elmúlt hónapokban a posztkommunista átalakulás következményeit latolgatva, még az új politikai teret elfoglaló cselekvők esélyeit próbáltuk előrejelezni, úgy éreztük magunkat, mint akik a színházban ülnek az előadás előtt: bámultuk a leeresztett függönyt, s izgatottan vártuk, mi történik, amikor történelmünk első igazán szabad

REPLIKA

választásakor a függöny felgördül, milyen is lesz az új színpadkép. 1989 márciusában az *Országgyűlési Tudósítások*ban leírtam a magam „tippjét”: azzal érveltem – éppenséggel a *Szocialista vállalkozók*ban kifejtett, „az organikus pályára való visszatérés” elméletének szellemében – hogy a Magyar Demokrata Fórum vezette nemzeti-keresztény jobbközép abszolút többséget kell kapjon. Néhány nappal később egy kiváló, fiatal magyar szociológus kollégámba botlottam a berkeley-i egyetemen, aki olvasta írásomat s nagyon leszidott. Úgy gondolta, meg vagyok bolondulva, ha azt hiszem, hogy a kereszténységnek bármi köze lesz a jövő politikájához. Nos, a függöny 1990. április 8-án felgördült, s bár én hittem az „organikus pályára való visszatérés” vastörvényében, még nekem is tátva maradt a szám a csodálkozástól. Arra ugyan számítottam, hogy az MDF vezette középjobb koalíció győz, de hogy győzelme ilyen elsöprő lesz, hogy negyven év proletarizálási folyamata után a szocialista-szociáldemokrata blokk nem szerzi meg a mandátumok 10 %-át, ez engem is meglepett. Ahogy politikai színházunk függönye felgördült, úgy láttuk: a függöny mögött állókép volt, negyven év után a játék pontosan ott folytatódik, ahol abbamaradt, s ahol lényegileg megszakítás nélkül volt 1867 óta.

Kovács Imre kritikai megjegyzéseivel szemben szeretném ismét letenni voksomat a *Szocialista vállalkozók* központi tézise mellett: A kommunizmus negyven éve sikertelen, felülről irányított forradalom volt. Bármilyen drasztikusan szakította is félbe a bolsevik, nagy társadalmi kísérlet a hazai polgárosodásnak a múltban is már oly gyakran megakadt folyamatát, társadalmunk az első adandó alkalommal igyekszik visszatérni arra a pályára, amelyen évtizedek vagy évszázadok óta volt.

Mindebből az is következik – s ez ismét fontos mind társadalomelméleti, mind politikai szempontból –, hogy a „vissza Európához” oly vonzó jelszava valamelyest naiv és pontatlan. Magyarország nem Európához igyekszik vissza, hanem önmagához, s mi az elmúlt néhány évszázadban nem Európa közepén, hanem annak inkább a Kelet felé eső periferiáján foglaltunk helyet. Nem akarok túlságosan determinista lenni: Ez még nem zárja ki a lehetőséget, hogy most végre sikerül, ami évszázadok óta nem sikerült – felzárkózunk nemcsak Ausztriához, hanem netalán Svájcra vagy Hollandiához is. A felzárkózás útja azonban – s a *Szocialista vállalkozók* nem kis mértékben éppen erről szól – göröngyösnek és hosszúnak ígérkezik. Örült naivitás lenne azt hinnünk, hogy a kommunista párt „vezető szerepének” jogi felszámolása, a többpártrendszerű parlamenti választások egy csapásra Hollandiát csinálnak Magyarországból. Irigylem Antall József optimizmusát, aki – úgy látszik – azt képzei, hogy három-négy éven belül Magyarország a Közös Piac tagjaként úgy vitorlázik majd, mintha törököt, tatárt, oroszot, dzsentrit s bürokratát se látott volna. Lehet, hogy az orvostörténelem jobb az ember kedélyállapotának, mint a gazdaság- és társadalomtörténet? Szegény Szűcs Jenő, mintha nem lett volna olyan optimista, mint Antall József.

A „történelem főszereplője”

A *Szocialista vállalkozók* főhőse a kispolgárosodó magyar paraszt és munkás; azok a kisemberek, akik a kommunizmus négy évtizede alatt kitalálták, hogy a redisztributív gazdaság vasabroncsában hogyan tudnak maguknak életteret teremteni, s

évtizedek lassú aknamunkájával – a könyvben ezt „csendes, alulról jövő forradalomnak” neveztem – hogyan tudják felbomlasztani az államszocializmus társadalmi és gazdasági rendszerét.

Hankiss Elemér – valószínűleg okkal – azzal vádol, hogy túlhangsúlyozom ezt a kispolgárosodási folyamatot és jelentőségét a posztkommunista átmenetben. Szerinte Magyarországon nemcsak a kispolgári pályára van visszatérés, hanem a „nagypolgárra” is. Előadásában megismételte a káderbürokrácia nagyburzsoáziává való átalakulásával kapcsolatban már korábban előadott, rendkívül érdekes és sok szempontból meggyőző tételét.

Nem tagadom, sőt be is ismertem, hogy könyvem írva talán túlságosan is „beleszerettem” hőseimbe. Eleve hajlamos voltam a Bibó és a fiatal Erdei gondolkodásával rokon „baloldali populizmusra”, s ezt a könyvírás pszichózisa mintegy elmélyítette. A szerzők gyakran azonosulnak könyvük tárgyával, hőseivel.

Hankiss Elemér nagy érdeme, hogy felhívta figyelmünket a káderbürokrácia új, nagy trükkjére: arra a nagy kísérletre, hogy politikai tőkéjét pénztőkévé varázsolja, menedzserből tulajdonossá változzon át. Hankiss, Szalai Erzsébet, Jadwiga Staniszkis az első Közép-Európában, akik erre a politikai lehetőségre-veszélyre felhívták a figyelmet. Sokkal elvontabb módon a *management-buy-out* – vagyis a vállalatoknak a menedzserek által, áron alul történő felvásárlása – lehetőségeit még végig sem gondolva, már a *Szocialista vállalkozók* előtt, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* japán kiadásához írt előszóban, én is fontolgattam a technokrata értelmiség és a vállalkozó polgárság piacpárti „nagykoalíciójának” az esélyeit. Hankiss azonban túllép az én „nagykoalíciós” gondolatomon, s a technokratában nem pusztán az új tulajdonos polgárság szövetségét látja, hanem éppenséggel az új nagyburzsoáziát, az új nagytulajdonos osztályt, s úgy képzelem, hogy ez a réteg vagy in statu nascendi osztály a posztkommunista átalakulás fő motorja. Jadwiga Staniszkis azt állítja, hogy Lengyelországban ily módon privatizáltak a nemzeti vagyonnak már mintegy 20%-át.

Vitathatatlan, hogy a folyamat, melyet Hankiss említ, létezik. Staniszkis kifejezésével Közép-Európa könnyen átcsúszhat a „politikai kapitalizmus” útjára, amelynek katasztrofális következményeit jól ismerjük a posztkolonialista Afrikából (számos függetlenné váló afrikai országban az állami és katonai bürokrácia mint a nyugati tőke komprádor burzsoáziája állami hivatalát arra használta fel, hogy önmagát magántulajdonossá varázsolja, ami nem kis szerepet játszik abban, hogy ezek az országok újratermelik hátrányos helyzetüket a tőkés világpiac periferiáján).

Ennek ellenére szerintem Hankiss – legalábbis Magyarország esetében – eltúlozza a „politikai kapitalizmus” ilyen tendenciáit. Az elmúlt évben követni próbáltam a *management-buy-out* folyamatát. Szinte alig van példa arra, hogy a hazai menedzser rétegnek sikerülne önmagát tulajdonossá változtatnia. Lehet persze, hogy a „közös vállalkozások” (*joint ventures*) formájában több történik a káderbürokrácia igazi nagybürokráciává válása terén, mint amennyit a felszínen látunk (nem igazán tudjuk, hogy a nyugati cégekkel kötött üzletek során a hazai menedzserek svájci bankszámláira milyen összegeket utalnak át a szerencsés nyugati partnerek, akik ily módon olcsón jutnak magyar részvényekhez). Eddigi ismereteim alapján azonban úgy képelem, hogy e nagypolgárosodási ötlet nyilván tetszett a káderbürokrácia jelentős köreinek, de po-

REPLIKA

litikailag ez a játék lejátszhatatlannak bizonyult. Amíg Hankiss nem tudja megbízható statisztikával alátámasztani állítását, továbbra is azt feltételezem, hogy a káderréteg nemigen tudja politikai tőkét közvetlenül gazdasági tőkévé átváltani. A posztkommunizmusba való átmenetet inkább a most hatalomra jutó, új politikai osztály tagjaként vagy „komprádor-értelmiségiként” próbálja átvészelni. (Ez utóbbin azt értem, hogy ha már nem képes vállalatának tulajdonosává válni, igyekszik azt nyugati vevők kezére átjuttatni, mert cserébe jól fizető állást remél a nyugati cégek hazai leányvállalatainál.) A káderértelmiség tehát inkább úgy próbálja megőrizni privilegizált helyzetét, hogy szakértelmiségként szerez jól fizető állást: tisztviselő, menedzser, értelmiségi szakember lesz s nem nagytulajdonos. A káderértelmiség nagyburzsoáziává válásával szemben is inkább annak látom több jelét, hogy az a volt káder, akinek nincs kellő szaktudása ahhoz, hogy a posztkommunista társadalomban, ahol a társadalmi privilégiumokat meghatározó tényező már a kulturális tőke, szakemberként boldoguljon, az „kispolgárosodik”. Butikot nyit vagy valami kisüzlettel próbálkozik. Különösen sok példát látok erre a káderértelmiség gyermekei körében. A káderértelmiség gyerekeinek egy része az új politikai osztály oszlopos tagja, az elmúlt években rivaldafénybe került új politikusok névsora – ha csak a családneveket nézzük – sokszor kísértetiesen hasonlít a negyvenes évek végének, az ötvenes évek elejének KB-névsorához. A kádergyerekeknek az a része azonban, melynek vagy nem sikerült idejében csatlakoznia az új politikai osztályhoz vagy kedve, tehetsége, szorgalma nem volt erre a feladatra, gyakran a kispolgári egzisztencia felé orientálódott.

Hankiss kritikáját tehát alapvetően nem fogadom el. Nem látom jelét a káderek nagyburzsoáziává válásának, a volt KB-tagokból, s főként gyerekeikből nem Wciss Manfrédok lesznek, hanem képviselők, a kommunista párt egykori vezetőinek a gyerekeiből lesznek az új, antikommunista pártok vezérei, a főszerkesztők, egyetemi tanárok, magas beosztású tisztviselők, tehát az új, ma uralkodó politikai osztály, a politokrácia, vagy médiakrácia tagjai, illetve a menedzserek, a nyugati vállalatok jól fizetett szakemberei. Vagy ha ezek közül egyik lyukra sem sikerült futniuk, akkor meg kell elégedniük valamiféle kispolgári, kisvállalkozói egzisztenciával.

Végül hadd jegyezzem meg, hogy az államszocialista társadalmi rend felbomlásában Hankiss káderértelmisége nem játszott különösképpen aktív szerepet. Mint a *Szocialista vállalkozók*ban írtam, ma is azt hiszem, hogy a döntő szerepet a kommunizmus felbomlásában a második gazdaságot létrehozó kisemherek, parasztok és munkások játszották. A kommunizmus elleni harc igazi hősei ezek a névtelenek, akik nem nagy politikai ideálokat követve, hanem a tisztas életlehetőségekért s valamivel nagyobb autonómiáért harcolva áldozták életüket. Nem bitófán vagy börtönökben haltak meg, hanem a 12–16 órás munkanapok árát fizetve ötvenévesen, szívtrombózisban, máj- vagy tüdőrákban. A *Szocialista vállalkozók* nekik kívánt emlékművet állítani.

Még egyszer az értelmiség hatalmáról

Bár a vita, melyhez most hozzászóllok, nem *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvről szól (Konrád Györggyel 1974-ben írtuk, Magyarországon nem számadat formában 1989-ben jelent meg), e könyv mégis szóba került. Elsősorban

Bíró Dávid választotta főként ezt a művet kritikája tárgyául. Úgy döntöttem, reagálok e kritikai megjegyzésekre, s felhasználom az alkalmat arra is, hogy megjegyzést fűzzek Bence Györgynek a *BUKSZ* 1990. 1. számában megjelent, egyébként nagyon megtisztelő, baráti hangú recenziójára is.

Bíró a szigorúbb. Úgy gondolja, az értelmiség nem volt, nincs és nem is lesz hatalomban, elemzésünk „hamis”, a könyv „fatális tévedés”. Bence türelmesebb, ő úgy véli, valamikor a hetvenes években még volt analitikus értéke könyvünknek, de ma már a vak is látja, a posztkommunista átalakulással a könyv elavult.

Nos, hogy egy könyv mennyire avult el, azt nem könnyű megítélni. Az „idejétműt” jelző ellen védekezve kérlelhetem kritikáimat, vegyék figyelembe a könyv születésének időpontját, s úgy mérlegetjék: avultabb-e, mint a többi, akkoriban született mű.

Én azonban ennél agresszívabb kedvemben vagyok, s megkockáztatom azt a megjegyzést, hogy könyvünk ma érvényesebb, mint 1974-ben volt. A könyvet előrejelzésnek szántuk: *arról írtunk, hogy a kádərbürokrácia és az értelmiség birkózásából az értelmiség kerül majd ki győztesen; hogy a hruscsovi-brecsnyevi kádári korszak átmenet a sztálinizmusból – melyben a bürokratikus rend hatalmi monopóliumot élvezett – a szocializmus harmadik korszakába, amelyben a fokozatosan értelmiségivé váló bürokrácia és a hivatali hatalmat megszerző értelmiség majd közösen gyakorolja a hatalmat.*

Nos, Bencétől és Bírótól azt kérdezem: kinek a kezében van a hatalom ma Közép-Európában? Mi a jellege a mai lengyel vagy magyar társadalomnak, milyen az uralom természete és a társadalom struktúrája? Ezekre a kérdésekre *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* és a *Szocialista vállalkozók* plauzibilis válaszokat ad.

Válaszom elején már előadtam fenntartásaimat a „civil társadalom” fogalmával és a „hatalom–társadalom” dichotómiával kapcsolatban. A mai, posztkommunista magyar vagy lengyel társadalmi valóság számomra egyértelműen azt bizonyítja, hogy e fogalmak kritikai ereje rövid életű volt. Hasznos volt a kommunizmus hatalmi rendszerének kritikájában, de teljesen alkalmatlan a posztkommunista társadalom új konfliktusrendszerének feltérképezésére. A „hatalom–társadalom” fogalomrendszerből arra kellene következtetnünk, hogy ma, a kommunizmus széthulltával „társadalmi uralom van” – s ez körülbelül a legunalmasabb, legötletlenebb javaslat, amit valaki tehet e társadalmak elemzésére.

Annyi bizonyos, hogy a bürokratikus rend széthullott, uralmának vége van, a Hankiss által megjósolt új burzsoázia pedig egyelőre még rejtőzködik, s eközben a hatalmat igencsak az értelmiség gyakorolja.

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz elemzése két szempontból is beigazolódt.

Egyrészt, legalábbis Magyarországon, az elmúlt két évtizedben valóban gyors ütemben zajlott a kádereleit értelmiségivé válása. A hetvenes évek elejétől szisztematikusan mind az állami, mind a pártapparátus nagy számban vonzott fiatal, diplomás értelmiségieket. Németh Miklós pályája az elmúlt másfél-két évtized tipikus párt-, illetve állami karrierje volt. Alig akadt az igazi hatalom közelében bárki negyven-ötven évesnél fiatalabb, akinek ne lett volna értelmiségi szakképzettsége. Az apparátus értelmiségivé válása nem kis szerepet játszott abban, hogy az apparátus olyannyira ellenállásképtelen volt az elmúlt egy-két évben az értelmiség rohamával szemben. Az

REPLIKA

új, szakértelmiségi apparátcsiknak nem volt sok veszténivalója. 1989 októberében az MSZMP utolsó kongresszusán önmaguk állásait szüntették meg – végső soron könnyű szívvel, mivel legtöbbjüknek volt szakismerete –, azt remélve, hogy jobb fizetésért érdekesebb s társadalmilag megbecsültebb munkát találnak. Igazunk volt: a bürokrácia kezdett értelmiségivé válni s ez szerepet játszott abban, hogy rendi hatalmát feladta.

Másodszor, igazunk volt abban is, hogy a bürokratikus rend széthulltával a hatalom betöltésére az értelmiségen kívül nem volt jelölt. Az új politikai osztály, mely ma a hatalom tényleges birtokosa, lényegileg maradéktalanul értelmiségiekből áll, akik éppen azért jutottak hatalomhoz, mert értelmiségiek.

Más kérdés, mennyire lesz tartós az értelmiségnek ez a hatalma. A *168 órában*, 1990 márciusában elhangzott interjúmban (nyomtatásban is megjelent a *168 óra* című hetilapban) Bíróhoz hasonlóan én is felvettem: nem elképzelhetetlen, hogy az új értelmiségi politikai osztály hatalmát csak arra fogja felhasználni, hogy létrehozson egy új osztályt, a tulajdonos burzsoáziát, s ha ez sikerült, veszi a kalapját, s visszamegy miniszterelnökből vagy külügyminiszterből egyetemi tanárnak. Lehet, hogy az értelmiség ismétcsak ugyanazt teszi, amit már annyi forradalomban: aláássa a régi rend legitimitációját, az új uralmi rend élcsapataként új legitimitációs rendszert alakít ki, s aztán visszavonul szakértelmiséginek.

Ez most még csak spekuláció a jövőről. Lehet, hogy Közép-Európa jövője így alakul, lehet, hogy másként. Lehet, hogy a hatalmat megkedvelő értelmiség végül is nem siet majd annyira, hogy új burzsoáziát ültessen a saját nyakára. Lehet, hogy rájön: egy kis redisztribúció nem is olyan ártalmas, különösen az értelmiségnek s különösen a jobb értelmiségnek nem. A jó írók, zeneszerzők, történészek, szociológusok miért is imádnák annyira a piacot? A piacon általában a rossz könyvek kelnek el nagyobb példányszámban, kevés kivételtől eltekintve a rosszabb festményekért magasabb árat fizetnek, mint a jobbakért, s hol az ördögben van az a tőkés vállalkozó, aki régészeknek vagy szociológusoknak akarna tisztességes fizetést vagy akárcsak állást adni? Mondhatnám úgy is, valahol minden piacpárti, liberális értelmiségiben van egy kis etatista ördög, aki idővel szót, teret kér a maga számára.

Ha arra a kérdésre kell válaszolni: miféle „formáció” a mai magyar vagy lengyel társadalom, nemigen tudok mást mondani, mint hogy mindkettő szocialista vegyesgazdaság, melyben a domináns gazdasági szektor redisztributív, melyben a munkavállalók túlnyomó többsége az államtól s nem kompetitív munkaerőpiacokon szerzi a jövedelmét. Igaz, mindkét társadalomban – negyven év után most első alkalommal – dinamizálódni kezd a magánszektor, de ez a szektor még jelentéktelen; van már ugyan egy pirinykó vállalkozói osztály, mely ahelyett, hogy sorvadna, izmosodik, de a hatalom nem az ő kezében van, mert az állami hivatalokat az elmúlt egy-két évben elfoglalták a szakértelmiségiek. Igaz, hogy a hatalom új birtokosai azt állítják: céljuk a „liberális demokrácia” megteremtése, amin ma már szinte mindannyian nyugati típusú kapitalizmust értenek. Igaz: ma van politikai akarat arra, hogy az új értelmiségi politikai osztály felszámolja saját létalapját, s valóságos tőkés társadalmat hozzon létre s annak megfelelő új osztályviszonyokat. Az azonban kevésbé világos, hogy ígéretét ez az új osztály be tudja-e tartani, s mennyi időbe telik, amíg a kommunizmusból a kapitalizmusba, a

totalitarianizmusból a demokráciába, az értelmiségi osztályuralomból a burzsoá osztályhegemóniába sikerül átmanőverezni ezen országok hajóját.

Ma Közép-Európa uralkodó értelmisége valóban azt mondja – bár néha kis habozással a hangjában –, hogy kapitalizmust akar. Azt azonban jól tudjuk, hogy kapitalizmust csinálni nem is olyan könnyű. A történelemben idáig ez mindig hosszú és fájdalmas folyamat volt, s majd meglátjuk, hogy a ma domináns értelmiségnek meddig lesz kedve ehhez az új, nagy kalandhoz.

E minősítésekkel együtt a kritikát, hogy az értelmiség uralma könnyen lehet, hogy nem korszakos uralom, hanem csak rövidebb átmeneti időszakra lesz érvényes csupán, elfogadom. 1990. május elsején előadást tartottam a Harvard Egyetemen. A vita során Lewis Coser a következőképpen érvelt: Most már el tudja fogadni *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* hipotézisét, úgy tűnik, az értelmiség ma a hatalom birtokosa Közép-Európában, de ez csupán az átmeneti, posztkommunista korszak hatalma lesz. Hozzászólására válaszolva ennyit mondtam: nekem talán ennyi is elég. Lehet, hogy *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* előrejelzése csak néhány hónapig vagy néhány évig állja majd ki a történelem próbáját.

Komolyra fordítva a szót: minden hibájuk ellenére, továbbra is fenntartom mind a két könyv fő téziseit. Bebizonyosodott, hogy a redisztributív gazdaság belső ellentmondásai megkövetelték az államszocializmus társadalmi és gazdasági rendjének minőségi átalakulását. E kommunista rend felbomlásának az aknamunkáját az „alulról jövő, csendes forradalom” végezte el, s a bürokratikus rend széthullásával kialakuló új s egyelőre még szocialista-etatista vegyesgazdaságban a hatalom az értelmiség kezébe került. Azt, hogy ez az új rend, ez az új típusú vegyesgazdaság és értelmiségi uralom képes-e önreprodukcióra, vagy csupán rövidebb ideig tartó átmenetet alkot a kommunizusból a kapitalizmusba vezető csúszdán, azt a történelem és a következő hetek, hónapok, évek társadalmi küzdelmei döntenek majd el.

Los Angeles, 1990. május 12.